

تقسیم قرآن به هفت حزب

دکتر محسن رجبی قدسی^۱

چکیده

افزون بر تقسیم الهی قرآن کریم به ۱۱۴ سوره، بنابر تعلیم رسول خدا ﷺ در سال نهم هجری، قرآن مجید به هفت حزب نیز تقسیم شده است: سه سوره اول (بقره، آل عمران و نساء)، حزب اول؛ پنج سوره بعدی، حزب دوم؛ هفت سوره بعدی، حزب سوم؛ نه سوره بعدی، حزب چهارم؛ یازده سوره بعدی، حزب پنجم؛ سیزده سوره بعدی، حزب ششم؛ و شصت و پنج سوره آخر مصحف شریف از سوره «قاف» تا «ناس»، حزب هفتم قرآن است که پیامبر اعظم آن را «حزب مَفْصَل» نام نهاده‌اند. بر پایه آموزه‌های نبوی، حزب مَفْصَل از سوره ناس تا قاف، «لُبَّاب» (چکیده و مغز) قرآن است که درشش حزب دیگر قرآن تفصیل یافته، و «باب» (مسیر ورود) قرآن است؛ یعنی مسیر درست آموزش و ترویج، و تحقیق و تفسیر قرآن از این قسمت از قرآن آغاز و به سوره بقره ختم می‌شود. غفلت و بی‌توجهی از این تعلیم اسوه حسنه پیامبر اکرم، آسیب‌های فراوانی را در حوزه آموزش و ترویج، و فهم و تفسیر قرآن در پی داشته که قابل دقت و بررسی است.

کلیدواژه‌ها: آموزش قرآن، تسبیح قرآن، تحزیب قرآن، حزب مَفْصَل، سیره نبوی.

۱. بنیاد پژوهش‌های اسلامی - گروه ادیان و مذاهب اسلامی rajabiqodsi@yahoo.com

دریافت: ۱۳۹۴/۲/۹ - پذیرش: ۱۳۹۴/۳/۳۰

مقدمه

نگاهی به ۶۲۳۶ آیه^۱ و ۱۱۴ سوره قرآن مجید - که بسیاری آن را تنها تقسیم‌بندی توفیقی از جانب خداوند سبحان و پیامبر اکرم می‌دانند - نشان می‌دهد که آیات و سوره‌های قرآن از جنبه‌های مختلف از جمله از نظر حجم و تعداد آیه، نظام‌هنگ و فواصل آیات، گزینش مفاهیم و اولویت‌بندی آنها متفاوت‌اند. معمولاً سوره‌های آخر مصحف شریف، کوتاه و کم‌آیه‌اند، ولی اساسی‌ترین نیاز انسان‌ها را با اختصار و با نظام‌هنگی گوش‌نواز و در عین حال کوبنده تبیین می‌کنند؛ مثلاً پنج آیه از شش آیه سوره ناس به کلمه «الناس» ختم می‌شود و کلمه «الختاس» در پایان آیه چهارم نیز در قرائت ترکیبی از دو بخش «خن» و «ناس» است. سه سوره نصر، کوثر و عصر هر یک سه آیه دارند، که در مقایسه با «زهرآوین» دو سوره آغازین مصحف پس از فاتحة‌الکتاب، یعنی بقره با ۲۸۶ آیه و آل عمران با ۲۰۰ آیه، به ظاهر حجم بسیار کمی دارند.

تقسیم قرآن به سوره و آیه و چگونگی کنار هم قرار گرفتن سوره‌ها در مصحف شریف با ویژگی‌های متفاوتی که دارند، برای کسانی که ترتیب آیات و سوره‌ها به شکل فعلی را توفیقی و الهی می‌دانند،^۲ حکیمانه بوده است که توجه به آن در حوزه آموزش و تحقیق در قرآن بسیار راهگشاست؛ یعنی با در نظر گرفتن تفاوت اسلوب بیانی قرآن - که از آغاز تدوین علوم قرآنی در علم مکی و مدنی به آن پرداخته می‌شود - نوع انتخاب و اینکه تعلیم قرآن از کدام قسمت قرآن آغاز شود، در اجرای شیوه آموزش و دریافت بهره‌های

۱. ابوعمرو دانی، *البیان فی عدّ آی القرآن*، ص ۸۰ و بنگرید به: *مقدمة المبانی*، ص ۱۶ و ۲۴۶؛ طبرسی، *مقدمه*

مجمع البیان، فن اول؛ ابن جوزی، *فنون الافنان فی عیون علوم القرآن*، ص ۲۳۹.

۲. بنگرید به: *المبانی فی نظم المعانی*، ص ۳۹-۵۸؛ سیوطی، *الاتقان*، ج ۱، ص ۱۸۹-۱۹۹ و ج ۲،

ص ۹۷۷؛ *نهایندی، نفحات الرحمان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۶؛ حسینی شیرازی، *الفقه حول القرآن*

الحکیم، ص ۴۵ و ۵۱.

آموزشی و تربیتی بسیار تأثیرگذار است.

مسئله تقسیم قرآن به هفت حزب آن قدر معمول بوده و رواج داشته که دیگر نیازی به بررسی علمی و سندی آن احساس نمی‌شده و نزد قدما به عنوان امری متواتر و مسلم تلقی می‌شده است.^۱ از این رو، در منابع علوم قرآنی مباحث مفصلی درباره آن یافت نمی‌شود. با این حال، کتابت و قرائت قرآن بر اساس احزاب یا اجزاء هفت‌گانه که نسخه‌های خطی آن را می‌توان در موزه‌ها و گنجینه‌های قرآن دید، مؤید این مسئله مهم و اساسی است.^۲

دلایل تقسیم قرآن به هفت حزب

گرچه اغلب مسلمانان با تقسیم قرآن به سی جزء و شصت یا یکصد و بیست حزب - که از تقسیم هر جزء به دو یا چهار قسمت به وجود می‌آیند - آشنا هستند، ولی بر پایه آموزه‌های سیره نبوی، قرآن به هفت حزب تقسیم می‌شود.

* اوس بن حذیفه ثقفی می‌گوید: به همراه وفد (هیئت نمایندگی) قبیله ثقیف در رمضان سال نهم هجری بر رسول خدا وارد شدیم.^۳ آن حضرت ما را در گوشه‌ای از مسجد (التبی) مستقر کرد تا قرآن را بشنویم و مردم را به هنگام خواندن نماز ببینیم.^۴ رسول خدا هر شب بعد از نماز عشاء به دیدن ما می‌آمد و ضمن گفت و گو، قرآن و فرایض را به ما تعلیم می‌داد. یک شب، آن حضرت کمی دیرتر از وقت همیشه به دیدن ما آمد، علت را جویا شدیم، فرمود: حزبی از قرآن در خاطر گذشت، دوست داشتم آن را کامل کنم و سپس به سوی شما بیایم. از اصحاب رسول خدا پرسیدیم که پیامبر اکرم، قرآن را

۱. ابوطالب مکی، قوت القلوب، ج ۱، ص ۸۵؛ غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۲۷۶؛ فیض کاشانی، المحجة البيضاء، ج ۲، ص ۲۲۳؛ ابن تیمیّه، دقائق التفسیر، ج ۱، ص ۲۵؛ کیوان قزوینی، تفسیر کیوان، ج ۱، ص ۷۲۵-۷۲۶.

۲. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا سده نهم هجری قمری)، ج ۱، ص ۱۳۱ و ۲۲۲؛ الرشید، المتحف فی احکام المصحف، ج ۱، ص ۷۵.

۳. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۴، ص ۱۸۰.

۴. ابن شبنه، تاریخ المدینة المنورة، ج ۲، ص ۵۰۲.

چگونه حزب بندی می کند؟ آنان گفتند: «كَانَ يُحَزِّبُهُ ثَلَاثًا وَخَمْسًا وَسَبْعًا وَتِسْعًا وَإِحْدَى عَشْرَةَ وَثَلَاثَ عَشْرَةَ وَحِزْبُ الْمُفْضَلِ».^۱

در برخی روایات، توضیحاتی در ادامه روایت فوق به این ترتیب آمده است: «أَوَّلُهُ «قاف»،^۲ «مِن قاف حتى یختم»،^۳ «وَمَا بَيْنَ قِافٍ وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ إِلَى آخِرِ الْمُفْضَلِ حِزْبٌ حَسَنٌ»؛^۴ یعنی پیامبر اکرم قرآن را به هفت حزب زیر تقسیم کرده و آن را به اصحاب آموزش داده‌اند: سه سوره اول (بقره، آل عمران و نساء)، حزب اول؛ پنج سوره بعدی، حزب دوم؛ هفت سوره بعدی، حزب سوم؛ نه سوره بعدی، حزب چهارم؛ یازده سوره بعدی، حزب پنجم؛ سیزده سوره بعدی، حزب ششم و «حزب مفضل» از سوره «قاف» تا «ناس» (شامل ۶۵ سوره) حزب هفتم قرآن است.^۵

مجموع این سوره‌ها ۱۱۳ سوره است که با احتساب فاتحة الكتاب، ۱۱۴ سوره می‌شود. با توجه به جایگاه خاص سوره فاتحة الكتاب^۶ به عنوان «امّ القرآن» و «امّ الكتاب»^۷ این

۱. طبرانی، المعجم الكبير، ج ۱، ص ۲۲۰، ح ۵۹۹. نیز بنگرید به: مسند طیب‌السی، ج ۲، ص ۴۳۲، ح ۱۲۰۴؛ ابوعبید، فضائل القرآن، ص ۱۸۴-۱۸۵؛ سنن ابوداود، ج ۲، ص ۵۵، ح ۱۳۹۳؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۲۷، ح ۱۳۴۵؛ فیض کاشانی، المحجة البيضاء، ۲/۲۲۳.

۲. ابن شنبه، تاریخ المدينة المنوره، ج ۲، ص ۵۰۹.

۳. مسند احمد بن حنبل، ج ۲۶، ص ۸۹، ح ۱۶۱۶۶.

۴. طبرانی، المعجم الكبير، ج ۱۷، ص ۴۱، ح ۸۷.

۵. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظيم، ج ۴، ص ۲۳۵.

۶. پیامبر اکرم^۹ می‌فرماید: «اعطيت فاتحة الكتاب من تحت العرش والمفضل نافلة» (المستدرک حاکم، ج ۱، ص ۵۵۹). امیرمؤمنان حضرت علی^۷ فرموده‌اند: «سمعت رسول الله^۹ يقول: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ لِي: يَا مُحَمَّدُ «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ» فَأَفْرَدَ الْإِمْتِنَانَ عَلَيَّ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَجَعَلَهَا بَازَاءَ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَإِنَّ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ أَشْرَفُ مَا فِي كَنْوَرِ الْعَرْشِ وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَصَّ مُحَمَّدًا وَشَرَّفَهُ بِهَا وَلَمْ يَشْرِكْ مَعَهُ فِيهَا أَحَدًا مِنْ أَنْبِيَائِهِ» (ابن بابويه، عيون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۶۰۹).

۷. سنن دارمی، ج ۲، ص ۳۱۹، ح ۳۳۷۴.

سوره خارج از حزب‌های قرآن قرار گرفته است. عنوان فاتحة الكتاب نیز نشان دهنده مجموعه منسجم و هماهنگ قرآن است که آغازش با این سوره است.

در روایت مزبور، به نام سوره‌ها به صورت کامل اشاره نشده است، علت آن را می‌توان در بی‌نیازی راویان از ذکر آنها دانست؛^۱ زیرا اولاً؛ اغلب مسلمانان این ترتیب را به تواتر می‌دانستند و ثانیاً؛ چگونگی قرار گرفتن سوره‌ها در متن مکتوب قرآن (مصحف)، خود بهترین روایت و سند کتبی بر نحوه ترتیب آنهاست. با این حال، در روایات آداب ختم قرآن، به سوره حمد و بقره به عنوان سوره‌های آغازین قرآن و سوره ناس، آخرین سوره قرآن تصریح شده است.^۲

بنابر این روایت و دلایل و قراین دیگر، تا اوایل سال نهم هجری، همه سوره‌های قصار و متوسط قرآن قبلاً نازل، تعلیم، ترویج و مدون شده بود و بیشتر آیات سوره‌های طویل نیز نازل شده بود و جایگاه آنها معلوم و مضبوط بود؛ مانند آیه اکمال دین: (...الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ

۱. مطالعه روایات نشان می‌دهد که قاعده کلی نام‌گذاری سوره به این ترتیب بوده است که با نزول و ابلاغ هر سوره (یا صدر آن)، ابتدا آیه آغازین یا قسمتی از آن، نام سوره قرار می‌گرفته است و به تدریج، عین یک کلمه از کلمات آیه آغازین یا کلمه‌ای هم‌ریشه با یکی از آنها جایگزین آن می‌شد؛ مثلاً با نزول سوره انسان، ابتدا این سوره را «هَلْ أُنِى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينَ مِّنَ الدَّهْرِ» می‌نامیدند. سپس نام آن به سوره «انسان» یا سوره «دهر» خلاصه شد. سوره‌هایی که نام مشهورشان از این قاعده کلی خارج است، در روایات نام‌های دیگری برایشان ذکر شده است که از همین اصل کلی پیروی می‌کند؛ چنان که سوره‌های فاتحة الكتاب، انبیاء و اخلاص که به این نام‌ها مشهورند، در روایات به ترتیب: «حمد»، «اقتراب للناس حسابهم» و «صمد» هم نامیده شده‌اند. علامه طباطبائی (م ۱۳۶۰ ش) گرچه اسامی سوره‌ها را توقیفی نمی‌داند، ولی معتقد است بسیاری از این نام‌ها در عصر پیغمبر اکرم بر اثر کثرت استعمال تعیین پیدا کرده بودند (قرآن در اسلام، ص ۱۴۶-۱۴۷).

۲. وقرأ أئبى بن كعب على النبى ﷺ وإنه كان إذا قرأ «قل أعوذ برب الناس» افتتح من الحمد ثم قرأ من البقرة إلى «وأولئك هم المفلحون» ثم دعا بدعاء الختم (ابن جزرى، النشر فى القراءات العشر، ج ۲، ص ۴۸۵). قرأ ابن عباس على أئبى بن كعب فلما ختم ابن عباس قال استفتح بالحمد وخمس آيات من البقرة وهكذا قال لى النبى ﷺ حين ختمت عليه (همانجا).

لَكُمْ دِينَكُمْ... (مائده / ۳)۔ برخی آن را آخرین آیه نازل شده قرآن می دانند^۱ - که از زمان نزول آن در حَجَّة الوداع^۲ تا رحلت رسول خدا دست کم هفتاد روز فاصله است؛ این مدت برای کار تدوین و تنظیم نهایی سوره ها در قالب مصحف تحت تعلیم و نظارت پیامبر اکرم زمان کافی و مناسبی است. بنابراین، روایت تحزیب قرآن به هفت حزب، یکی از ده ها دلیل روائی است که توقیفی بودن ترتیب سوره ها و جمع و تدوین قرآن در عهد نبوی و با تعلیم و اشراف و نظارت رسول خدا را تأیید می کند.^۳

* یعقوبی (م پس از ۲۹۲ ق) نیز گزارش کرده است که مصحف امام علی^۷ دارای هفت حزب بوده است.^۴

* پیامبر اکرم فرمودند: «... [حزب] مفصل، فضلی است که خداوند مرا به آن [بردیگر پیامبران و کتب آسمانی] برتری و فضیلت داده است».^۵

* حضرت علی^۷ بر حمد خدا و گفتن ذکر «الله اکبر» میان هر دو سوره حزب مفصل تأکید کرده اند.^۶

در مقابل تقسیم قرآن به هفت حزب که تعلیم رسول خدا و توصیه صحابه و متواتر بوده است، رواج تقسیم قرآن به سی جزء و شصت حزب و مانند آن، که ابتدا و انتهای آنها معمولاً

۱. سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۹۱.

۲. واحدی، اسباب النزول، ص ۱۲۶.

۳. برای دیگر دلایل بنگرید به: زرکشی، البرهان، ج ۱، ص ۳۴۵ و ۳۵۴-۳۵۸؛ دروزه، تاریخ قرآن، ص ۳۵؛ نحاس، الناسخ و المنسوخ، ص ۴۷۸؛ ناصحیان، علوم قرآنی در مکتب اهل بیت، ص ۲۷۱؛ ایازی، کاوشی در تاریخ جمع قرآن: تحقیقی پیرامون توقیفیت ترتیب سوره های قرآن کریم؛ طباطبائی و رجبی قدسی، «بازخوانی روایات جمع قرآن بر پایه حدیث نزول قرآن بر هفت حرف».

۴. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۹۲.

۵. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۱؛ ابوعبید، فضائل القرآن، ص ۲۲۵.

۶. ابن وهب، الجامع، ج ۳، ص ۳۷، ج ۲، ص ۶۲.

در وسط سوره یا اثنای قصّه است و محور و سیاق کلام ناتمام می‌ماند،^۱ از زمان حجّاج بن یوسف ثقفی (م ۸۵ ق) آغاز شده و گفته شده او به انجام این تقسیم امر کرده است.^۲ در گزارش دیگری آمده است، منصور دوانیقی (م ۱۵۸ ق) از عمرو بن عبید خواست که قرآن را به گونه‌ای تقسیم کند تا منصور بتواند طی یک سال و در هر روز به یک اندازه مشخص و مساوی قرآن را حفظ کند، عمرو بن عبید نیز مصحف را به ۳۶۰ قسمت مساوی تقسیم کرد و در پایان هر دوازده قسمت، خطی طلایی کشید و به این ترتیب مصحف را به سی جزء مساوی تقسیم کرد.^۳

مهم‌ترین کاستی تقسیم قرآن به سی جزء و شصت یا یکصد و بیست حزب، بی‌نظمی موضوعی است؛ یعنی معمولاً جزء و حزب در وسط داستان یا موضوع پایان می‌پذیرد. از این رو، قرائت کسانی که مقتید به این تقسیم هستند فاقد حُسن مَطَّلَع و حُسن خِتَام است و مفاهیم قرآن بریده بریده و ناتمام ارائه می‌شود. از همان زمان، تابعانی همچون حسن بصری و ابن سیرین این بدعت‌ها را نکوهش ورد می‌کردند.^۴

ابوحامد غزالی و مولی محسن فیض کاشانی به عنوان دو عالم بزرگ و تأثیرگذار سنی و شیعی، تقسیم قرآن به هفت حزب را توقیفی و با تعلیم پیامبر اکرم دانسته‌اند که صحابه از آن پیروی می‌کردند، و در مقابل، جزءبندی و دیگر تقسیمات قرآن را «مُحَدَث» و فاقد پشتوانه می‌دانند.^۵ جالب توجه اینکه مرحوم فیض کاشانی که در اغلب موارد سخن غزالی را به نقد می‌گیرد یا تکمله‌ای بر آن می‌افزاید، در ذیل مسئله تقسیم قرآن به هفت حزب، عیناً سخن غزالی را بدون کم و کاست یا افزوده‌ای آورده است.

ابوطالب مکی (م ۳۸۶ ق) تسبیح قرآن به هفت حزب و قرائت و تلاوت مرتب آنها را

۱. دقائق التفسیر، ج ۱، ص ۲۴-۳۱؛ علوم القرآن عند المفسرین، ج ۱، ص ۲۹۴.

۲. ابوطالب مکی، قوت القلوب، ج ۱، ص ۸۵.

۳. سخاوی، جمال القراء و کمال الاقراء، ج ۱، ص ۳۷۸-۳۷۹.

۴. ابوطالب مکی، قوت القلوب، ج ۱، ص ۸۵.

۵. غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۲۷۶؛ فیض کاشانی، المحجة البيضاء، ج ۲، ص ۲۲۳.

«سنت» می‌داند. به باور وی، این تقسیم، با ترتیبی استوار و باقوام، بیشترین هماهنگی را با قلب دارد، و نزدیک‌ترین و درست‌ترین مسیر فهم قرآن است.^۱

«حزب مَفْصَل»، «باب» و «لُبَاب» قرآن کریم

مسلمانان در مکه پا به پای تنزیل قرآن و نزول تدریجی، آیات و سوره‌های قرآن را به فراخور حال خود فرا می‌گرفتند. با ورود مسلمانان به مدینه و افزایش تعداد سوره‌ها، پیامبر اکرم برای آموزش منظم و اصولی قرآن کریم، به معلمان و مُقریان تعلیم دادند که آموزش قرآن به نوآموزان و نومسلمانان را از سوره‌های کوتاه آغازین «حزب مَفْصَل» شروع کنند.

* براء بن عازب می‌گوید: «مصعب بن عمیر و ابن امّ مکتوم، نخستین معلمان قرآنی بودند که وارد مدینه شدند و قرآن را به مردم تعلیم می‌دادند و من قبل از ورود پیامبر اکرم به مدینه، سوره اعلی و برخی دیگر از سوره‌های حزب مَفْصَل را فرا گرفته بودم و قرائت می‌کردم».^۲

* ابن عباس گوید: «هنگام وفات پیامبر اکرم در حالی که پانزده^۳ یا ده ساله بودم، حزب مَفْصَل را آموخته و آن را قرائت می‌کردم».^۴ یعنی با اینکه ابن عباس در مدینه شاهد نزول آیات و سوره‌های مدنی مانند بقره بوده است^۵، ولی ابتدا به او حزب مَفْصَل را آموزش داده‌اند.

* ابن مسعود گفته است: «نَزَلَ الْمَفْصَلُ بِمَكَّةَ، فَمَكَّنْتُنَا حِجَجًا نَقْرُؤُهُ»؛^۶ «یا قَرَأْنَا

۱. ابوطالب، مکی، قوت القلوب، ج ۱، ص ۸۴.

۲. مسند طیالسی، ج ۲، ص ۸۰، ح ۷۳۹؛ صحیح بخاری، ج ۵، ص ۶۶، ح ۳۹۲۵.

۳. مسند طیالسی، ج ۴، ص ۳۶۵، ح ۲۷۶۲.

۴. مسند طیالسی، ج ۴، ص ۳۶۴، ح ۲۷۶۱؛ صحیح بخاری، ج ۶، ص ۱۹۳، ح ۵۰۳۵ و ۵۰۳۶.

۵. مهاجرت عباس بن عبدالمطلب پدر عبدالله بن عباس به مدینه متفاوت گزارش شده است؛ پس از جنگ بدر، در ایام جنگ خندق، پس از فتح خیبر و اندکی قبل از فتح مکه (ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۱۲-۱۳).

۶. طبرانی، المعجم الاوسط، ج ۶، ص ۲۵۸، ح ۶۳۴۴.

الْمُفْصَّلَ حَجَجًا وَنَحْنُ بِمَكَّةَ؛^۱ یعنی سوره‌های حزب مفصل در عهد مکی نازل شد و ما این سوره‌ها را به تدریج فرامی‌گرفتیم و اقرار و قرائت می‌کردیم. بنابراین نزول و آموزش قرآن با سوره‌های حزب مفصل آغاز شد^۲ و چون این حزب به تدریج کامل گشت، درباره سوره آغازین و تعداد سوره‌های آن اختلاف شده است.^۳ زرکشی دوازده قول درباره تعیین سوره ابتدای این حزب در ترتیب تلاوت نقل می‌کند و در پایان می‌گوید: «والصحيح عند أهل الأثرانَّ أوله قاف»؛^۴ یعنی مطابق قول صحیح که نزد راویان است، نخستین سوره این حزب در ترتیب جاودانه مصحف شریف، سوره «قاف» و آخرین آن بالاجماع، سوره «ناس» است. ولی در سیر حکیمانه آموزش، سوره «ناس» اولین سوره^۵ و سوره «ق» آخرین سوره حزب مفصل است که مجموعاً ۶۵ سوره را شامل می‌شود.

با توجه به خصایص آیات و سوره‌های حزب مفصل، پیامبر اکرم در تبیین جایگاه این حزب می‌فرماید: «انَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سِنَامًا [وَأَنَّ سِنَامَ الْقُرْآنِ الْبَقْرَةَ] وَأَنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا وَقَلْبُ الْقُرْآنِ «يس» وَأَنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ بَابًا وَبَابُ الْقُرْآنِ الْمَفْصَّلِ»^۶ و از ابن مسعود مرفوعاً روایت شده است: «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سِنَامًا، وَسِنَامُ الْقُرْآنِ الْبَقْرَةُ، وَلِكُلِّ شَيْءٍ لِبَابٌ وَلِبَابُ الْقُرْآنِ الْمَفْصَّلُ»؛^۷ یعنی هر چیزی نقطه اوج و بلندایی دارد و سوره بقره بلندای قرآن است؛ هر چیزی باب (مسیر ورود) و لبابی (خلاصه و چکیده‌ای) دارد و سوره‌های حزب مفصل، مسیر ورود به قرآن و چکیده و مغزآن است.

۱. ابن ابی شیبه، المصنّف، ج ۶، ص ۱۴۰، ح ۳۰۱۴۳.

۲. عایشه گوید: «أثما نزل أول ما انزل منه سورة من المفصل، فيها ذكر الجنة والنار حتى اذا تاب الناس الى

الاسلام، نزل الحلال والحرام...» (صحيح بخاری، ج ۶، ص ۱۸۵، ح ۴۹۹۳).

۳. بنگرید به: کلینی، کافی، ج ۲، ص ۶۰۱؛ عیاشی، تفسیر، ج ۱، ص ۲۵.

۴. زرکشی، البرهان، ج ۱، ص ۳۴۴.

۵. بنگرید به: شریعتی، تفسیر نوین، ص ۴۲۷.

۶. شیبانی، نهج البیان عن كشف معانی القرآن، ج ۱، ص ۲۳.

۷. ابن وهب، الجامع، ج ۳، ص ۲۰، ح ۲۶.

حزب مفصل، «لباب» قرآن است؛ یعنی آیات و سوره‌های آن در شش حزب دیگر قرآن تفصیل یافته، و «باب» قرآن است؛ یعنی مسیر درست آموزش و تعلیم، و تحقیق و تفسیر قرآن از این قسمت از قرآن آغاز می‌شود. بنابراین شروع آموزش و تحقیق از سوره «بقره» به عنوان «سنام قرآن» صحیح و اصولی نیست، بلکه ابتدا باید از «باب» و «لباب» قرآن؛ یعنی حزب مفصل از سوره «ناس» آغاز و به سوره بقره ختم کرد.

آیه الله طالقانی (م ۱۳۵۹ ش) بر این باور است: «سوره‌ها و آیاتی که در زمان‌های بعد از سال‌های آغاز وحی نازل شده است، در واقع تفصیل و تکمیل و بسط سوره‌های کوتاه سابق بر آن می‌باشد، از این جهت، آشنا شدن و فهمیدن مقاصد سوره‌های کوچک چون مفتاح برای گشوده شدن درهای حقایق قرآن و ورود به سرای وسیع آن است»^۱.

بنابراین می‌توان گفت، قرآن دارای دو ترتیب است: یک ترتیب قرآن برای ارائه آن به عنوان کتاب است که از سوره حمد و بقره آغاز و به ناس ختم می‌شود؛ ترتیب دوم یک ترتیب آموزشی-پژوهشی و کاربردی است، که از سوره ناس آغاز و به حمد ختم می‌گردد. ترتیب دوم را می‌توان با اندکی تسامح، همان ترتیب نزول تدریجی قرآن در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر اکرم دانست که با اندکی ویرایش (جابه‌جایی سوره‌ها) از سوی خدا و رسول او تعلیم، تثبیت و جاودانه شده است؛ مثلاً برخی سوره‌ها مانند «جمعه»، «تحریم»، «طلاق (نساء قصری)»،^۲ «ممتحنه» و «مجادله» که در مدینه نازل شده‌اند، در کنار سورمگی و در حزب مفصل در جایگاه اصلی خود قرار گرفتند.^۳ جایگاه مبتدی (نوآموز) در هر عرصه‌ای در ارتباط با قرآن، اعم از یادگیری، تحقیق، تفسیر و کتابت قرآن، با آخرین سوره قرآن، سوره ناس تعریف می‌شود؛ و یک منتهی (قرآن‌آموخته) که به سوره

۱. طالقانی، پرتوی از قرآن، ج ۳ و ۴، مقدمه.

۲. ابو عبید، فضائل القرآن، ص ۲۷۶.

۳. البته به رغم شهرت مدنی بودن برخی سوره‌ها مانند نصر، این سوره‌ها مکی هستند و برعکس سوره‌هایی مانند اسراء و انعام، مدنی اند نه مکی (لسانی فشارکی، «اسراء»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸؛ «انعام»، ج ۱۰).

بقره رسید، می‌تواند از ترتیب اول به آخر نیز در حوزه‌های مختلف آموزشی و پژوهشی بهره‌مند گردد.^۱

شروع نزول و آموزش قرآن از سوره‌های کوتاه و کم حجم حزب مفصل با آیات کوتاه و مشابه و دارای نظام‌هنگ خاص و نیز مقارنت و همراهی این سوره‌ها با اساسی‌ترین و اصلی‌ترین نیازها و مسائل زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها، ویژگی خاصی به این قسمت از قرآن بخشیده است که مسیر آموزش و تحقیق در آن را تسهیل می‌کند،^۲ به طوری که قرآن‌آموزان از این که می‌توانند در نخستین مراحل آموزش، تعداد سوره‌های بیشتری را به آسانی و به خوبی فرا بگیرند، احساس موفقیت و پیشرفت بزرگی خواهند داشت و از اینکه می‌توانند آموخته‌های خود را به آسانی در همه جا و همه وقت به کار ببرند، احساس رضایت و شور و شغف می‌کنند. همین امر، انگیزه درونی و نیاز آنان را در فراگیری دیگر سوره‌های قرآن که به صورت زنجیره‌ای و تصریفی، تفصیل یافته حزب مفصل اند^۳ برمی‌انگیزد.

صحابه رسول خدا نیز بر شروع آموزش قرآن از حزب مفصل تأکید داشتند.^۴ فرهنگ‌های کهن لغات قرآن به زبان فارسی - مانند لسان‌التزیل؛ الدرر فی الترجمان، تألیف محمد بن منصور متحّم مدروزی؛ تراجم الأعاجم که در نسخه مورخ ۶۶۸ ق مؤلف آن ابوالمعالی احمد بن محمد غزنوی معرّفی شده است؛ خلاصه جواهر القرآن، تألیف اسحاق بن تاج‌الدین ملتانی (م ۷۳۶ ق)؛ ترجمان القرآن، تألیف میرسید شریف

۱. لسانی فشارکی، کارگاه آموزشی - پژوهشی تفسیر ترتیبی قرآن کریم (۱)، دارالقرآن سپاه ناحیه کرج، ۱۳۹۲ ش.

۲. زرکشی نیز در بیان حکمت‌های تقسیم قرآن به سوره‌ها به این حکمت اشاره می‌کند که شروع آموزش تدریجی از سور قصار، تیسیری است از جانب خداوند متعال که برای فراگیری و حمل آسان قرآن برای بندگان در نظر گرفته شده است (البرهان، ج ۱، ص ۳۶۲).

۳. طالقانی، پرتوی از قرآن، ج ۳ و ۴، مقدمه. امام باقر^۷ می‌فرماید: «هو[قرآن] کلام متصل متصرف علی وجوه» (برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۳۰۰).

۴. بنگرید به: ابن وهب، الجامع، ج ۳، ص ۱۴، ح ۱۷؛ صنعانی، المصنّف، ج ۳، ص ۳۸۱، ح ۶۰۳۰.

جرجانی (م ۸۱۶ ق) - معنای واژگان قرآن را پس از سوره فاتحة الكتاب، از سوره ناس تا بقره تدوین کرده‌اند.^۱

دو مفسر مصری، یعنی جلال‌الدین محلی (م ۸۶۴ ق) و جلال‌الدین سیوطی (م ۹۱۱ ق) نیز تفسیر الجلالین را پس از سوره حمد، از ناس تا بقره سامان داده‌اند. با این ترتیب که جلال‌الدین محلی پس از حمد، سوره ناس تا کهف را تفسیر کرده و پس از رحلت او، جلال‌الدین سیوطی تفسیر را از سوره اسراء تا بقره ادامه داده و تکمیل کرده است. با در نظر داشتن آنکه چنین کتاب‌هایی معمولاً برای عموم مردم نوشته می‌شده است،^۲ می‌توان این نمونه‌ها را تأییدی بر تداوم سنت آموزش قرآن از حزب مفصل، دست‌کم تا سده نهم هجری دانست.

توجه به قرائت سوره‌های حزب مفصل در نماز

* عبدالله بن شفیق از عایشه پرسید: آیا رسول خدا در هر رکعت یک سوره کامل قرائت می‌کرد؟ عایشه در پاسخ به او گفت: «المفصل»؛ یعنی پیامبری یکی از سوره‌های حزب مفصل را کامل قرائت می‌کرد.^۳

* عمرو بن شعیب نیز از پدرش و او از جدش روایت می‌کند که گفت: پیامبر اکرم به تناوب هر یک از سوره‌های حزب مفصل را در نمازهای جماعت قرائت می‌کرد.^۴

* ابوسعید خدری می‌گوید: معمولاً رسول خدا در نماز صبح از سوره‌های آغازین حزب مفصل قرائت می‌کردند، ولی یک روز از سوره‌های قصار مفصل را خواندند؛ علت را جویا شدند؛ فرمودند: صدای گریه کودکی را شنیدم، خواستم مادرش زودتر از نماز فارغ شود و به او رسیدگی کند.^۵

۱. بنگرید به: غزنوی، تراجم الاعاجم، ص یک تا پنج.

۲. لسانی فشارکی، «بقره»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۸۷.

۳. سنن ابوداود، ج ۱، ص ۲۵۱، ح ۹۵۶.

۴. همان، ص ۲۱۵، ح ۸۱۴.

۵. ابن ابی داود، المصاحف، ص ۱۷۲.

* عمر بن خطاب به ابوموسی اشعری نوشت: «أَنْ أَقْرَأَ فِي الْمَغْرِبِ بِقِصَارِ الْمُفْصَّلِ، وَفِي الْعِشَاءِ بِوَسْطِ الْمُفْصَّلِ، وَفِي الصُّبْحِ بِطَوَالِ الْمُفْصَّلِ»؛^۱ در نماز مغرب، سوره‌های کوتاه حزب مفصل، در عشاء سوره‌های متوسط و در صبح سوره‌های طولانی آن را بخوان.

* امام صادق^۷ نیز می‌فرماید: ایرادی وارد نیست که انسان در نماز صبح، سوره‌های طوال حزب مفصل، در نماز ظهر و عشاء آخر، اوساط حزب مفصل و در نماز عصر و مغرب سُورِ قِصَارِ آن را قرائت کند.^۲

بنابر آنچه گذشت، توجه به تقسیم قرآن به هفت حزب و آغاز آموزش،^۳ تحقیق،^۴ تفسیر^۵ و حفظ قرآن از حزب مفصل نقشی بسزا و بی‌بدیل در گسترش فرهنگ قرآنی در جوامع اسلامی دارد، ولی سوگمندها غفلت و بی‌توجهی از این تعلیم اسوه حسنه رسول خدا آسیب‌های فراوانی را در حوزه آموزش و ترویج و فهم و تفسیر قرآن در پی داشته که قابل بررسی و دقت است.^۶

در عصر حاضر سنت حسنه تقسیم قرآن به هفت حزب را کاتبان و ناشران قرآن در شبهه قاره هند ادامه می‌دهند، به این ترتیب که آنان هر حزب را یک «منزل» نام‌گذاری کرده و در بالا یا پایین هر صفحه قرآن مشخص کرده‌اند که مثلاً آیات آغازین سوره بقره متعلق به منزل یک، و آخرین صفحه مشتمل بر سوره فلق و ناس، در منزل هفت است.

۱. صنعانی، المصنّف، ج ۲، ص ۱۰۴، ح ۲۶۷۲.

۲. نوری، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۲۰۷، ح ۲/۴۵۰۴ و بنگرید به: طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۰۲؛ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۷۸۷.

۳. بنگرید به: لسانی فشارکی و غفّاری، آموزش زبان قرآن؛ رجبی قدسی و همکاران، آموزش قرآن در سیره نبوی.

۴. بنگرید به: لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم.

۵. بنگرید به: لسانی فشارکی، ده کارگاه تفسیر ترتیبی قرآن (از سوره ناس تا علق)، دارالقرآن سپاه ناحیه کرج، ۱۳۹۲ ش.

۶. بنگرید به: لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، درآمدی بر مطالعات قرآنی در سیره نبوی.

در گنجینه قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی نیز چندین قرآن که براساس تقسیم قرآن به هفت حزب کتابت شده‌اند، موجود است از جمله قرآن شماره ۲۲۶۱ که تاج‌الدین احمد بن محمد بن علی راوندی آن را در سال ۵۸۶ ق به شیوه نسخ کهن کتابت کرده است، به هفت حزب تقسیم شده و در صفحه نخست با آغاز کتابت سوره بقره در محاذی آن اصطلاح «[السابع الاول]» (یک هفتم نخست)، و در زیر صفحه دوم، «وهی اول السبع الاول» (سوره بقره نخستین سوره یک هفتم اول قرآن) نوشته شده است^۱ (نک: تصویر شماره ۱).

تصویر شماره ۱: صفحه

دوم قرآن شماره

۲۲۶۱.

همچنین به قرآن

شماره ۶۱ می‌توان

اشاره کرد که عایشه

الحولا فرزند عبدالله

بن عبدالرحمن تاجر

در ربیع الثانی سال

۵۵۴ ق، «السبع

الثانی» (حزب دوم)

آن را وقف مشهد

مقدّس امام ابوالحسن

علی بن موسی

۱. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (منتخب فرآیندهای نفیس از اعجاز تا سده نهم هجری قمری)، ج ۱،

ص ۱۲۹-۱۳۱.

الرضا 7 کرده است.^۱ (نک: تصویر شماره ۲).

تصویر شماره ۲: وقف نامه قرآن شماره ۶۱.

۱. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا سده نهم هجری قمری)،

ج ۱، ص ۸۰ و ۲۲۲.

١. **قرآن مجید** (خط حبیب الله فضائلی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، سروش، تهران، ۱۳۷۴ ش).
٢. ابن ابی داود (م ۳۱۶ ق)، عبد الله، **المصاحف**، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م.
٣. ابن ابی شیبہ کوفی (م ۲۳۵ ق)، عبد الله بن محمد، **المصنف فی الأحادیث والآثار**، تحقیق کمال یوسف الحوت، مکتبة الرشد، الرياض، ۱۴۰۹ ق.
٤. ابن تیمیہ (م ۷۲۸ ق)، احمد، **دقائق التفسیر**، به کوشش محمد بن سید جلیند، دار الانصار، قاهره.
٥. ابن جزری (م ۸۳۳ ق)، ابوالخیر محمد بن محمد، **النشر فی القراءات العشر**، تصحیح علی محمد الضباع، دارالکتب العلمیه، بیروت.
٦. ابن جوزی (م ۵۹۷ ق)، عبدالرحمان، **فنون الافنان فی عیون علوم القرآن**، به کوشش حسن ضیاء الدین عتر، دارالشیائر الاسلامیه، بیروت، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م.
٧. ابن حنبل (م ۲۴۱ ق)، احمد، **مسند الامام احمد بن حنبل**، تحقیق شعیب الأرنؤوط، عادل مرشد و آخرون، إشراف عبد الله بن عبدالمحسن التركي، مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱ م.
٨. ابن سعد (م ۲۳۰ ق)، محمد، **الطبقات الكبرى**، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
٩. ابن شَبَه (م ۲۶۲ ق)، عمر، **تاریخ المدينة المنوره**، تحقیق فهیم محمد شلتوت.
١٠. ابن کثیر (م ۷۷۴ ق)، اسماعیل، **تفسیر القرآن العظیم**، دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۱۲ ق.
١١. ابن ماجه (م ۲۷۳ ق)، محمد بن یزید، **سنن**، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقی، داراحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۲ ق.
١٢. ابن وهب (م ۱۹۷ ق)، عبد الله، **الجامع**، بروایة سحنون بن سعید (م ۲۴۰ ق)، به کوشش میکلوش مَورانی، دارالغرب الاسلامی، بیروت، ۲۰۰۳ م.
١٣. ابن هشام (م ۲۱۳ ق)، عبدالملک، **السیرة النبویه**، به کوشش عمر عبدالسلام تَدْمُرِی، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م.
١٤. ابوداود سجستانی (م ۲۷۵ ق)، سلیمان بن اشعث، **سنن**، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، داراحیاء السنة النبویه.
١٥. ابوطالب مکی (م ۳۸۶ ق)، محمد بن علی بن عطیه، **قوت القلوب فی معاملة المحبوب ووصف طریق المرید إلى مقام التوحید**، تحقیق عاصم إبراهیم الکیالی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۶ ق / ۲۰۰۵ م.

۱۶. ابوعبید قاسم بن سلام هروی (م ۲۲۴ ق)، *فضائل القرآن*، تحقیق مروان العطیه، محسن خرابه و وفاء تقی الدین، دارابن کثیر، دمشق-بیروت، ۱۴۱۵ ق / ۱۹۹۵ م.
۱۷. ابوعمرودانی (م ۴۴۴ ق)، عثمان بن سعید، *البيان في عدآی القرآن*، تحقیق غانم قدوری الحمد، مرکز المخطوطات والتراث، کویت، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م.
۱۸. ایازی، سید محمد علی، *کاوشی در تاریخ جمع قرآن، تحقیقی پیرامون توقیفیت ترتیب سوره های قرآن کریم*، انتشارات کتاب مبین، رشت، ۱۳۷۸ ش.
۱۹. بخاری (م ۲۵۶ ق)، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل، *صحیح البخاری = الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله (ص) وسننه وأيامه*، تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقیم محمد فؤاد عبد الباقي)، ۱۴۲۲ ق.
۲۰. بروقی (م ۲۷۴ ق)، احمد بن محمد، *المحاسن*، به کوشش سید جلال الدین حسینی، دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. حاکم نیسابوری (م ۴۰۵ ق)، محمد بن عبدالله، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۰ م.
۲۲. حرّ عاملی (م ۱۱۰۴ ق)، محمد بن حسن، *تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعه*، به کوشش عبدالرحیم ربّانی شیرازی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م.
۲۳. دارمی (م ۲۵۵ ق)، عبدالله بن عبدالرحمان، *سنن*، به کوشش سید ابراهیم و علی محمد علی، دارالحدیث، قاهره، ۱۴۲۰ ق / ۲۰۰۰ م.
۲۴. دروزه (م ۱۴۰۴ ق)، محمد عزة، *تاریخ قرآن درسنامه، پژوهشنامه، نظریه پردازی* به *ضمیمه روش شناسی تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی*، ترجمه محمد علی لسانی فشارکی، دفتر انتشارات زینی، قم، ۱۳۹۱ ش.
۲۵. رجیبی قدسی، محسن و مهدی غفّاری و حسین مرادی، *آموزش قرآن در سیره نبوی*، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۹۱ ش.
۲۶. الرشید، صالح بن محمد، *المتحف فی احکام المصحف*، الریان، بیروت، ۱۴۲۴ ق.
۲۷. زرکشی (م ۷۹۴ ق)، بدرالدین، *البرهان فی علوم القرآن*، به کوشش یوسف عبدالرحمان مرعشلی، دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۱۵ ق / ۱۹۹۴ م.
۲۸. سخاوی (م ۶۴۳ ق)، علی بن محمد، *جمال القراء و کمال الاقراء*، به کوشش عبدالکریم الزبیدی، دارالبلاغه، بیروت، ۱۹۹۳ م.
۲۹. سیوطی (م ۹۱۱ ق)، جلال الدین، *الاتقان فی علوم القرآن*، تحقیق مصطفی دیب البغاء، دارابن کثیر، دمشق-بیروت، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م.
۳۰. *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (منتخب قرآنهاي نفیس از آغاز تا سده نهم هجری قمری، جلد ۱)*، به کوشش مؤسسه آفرینشهای هنری و سازمان کتابخانه ها، موزه و مرکز

- اسناد آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۱ ش.
۳۱. شریعتی (م ۱۳۶۶ ش)، محمد تقی، *تفسیر نوین*، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۳۲. شیبانی، محمد بن حسن (م ۱۸۹ ق)، *نهج البیان عن کشف معانی القرآن*، به کوشش حسین درگاهی، بنیاد دائرة المعارف جهان اسلام، تهران، ۱۴۱۳ ق.
۳۳. شیخ صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی (م ۳۸۱ ق)، *عیون اخبار الرضا*، نشر صدوق، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۳۴. طالقانی (م ۱۳۵۹ ش)، سید محمود، *پرتوی از قرآن*، قسمت ۳ و ۴ (جزء سی ام)، شرکت سهامی انتشار.
۳۵. طباطبائی، سید کاظم و محسن رجبی قدسی، «بازخوانی روایات جمع قرآن بر پایه حدیث نزول قرآن بر هفت حرف»، *مطالعات قرآنی و روانی*، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱ ش.
۳۶. طباطبائی (م ۱۳۶۰ ش)، سید محمد حسین، *قرآن در اسلام*، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۳ ش.
۳۷. طبرانی (م ۳۶۰ ق)، سلیمان بن احمد، *المعجم الاوسط*، تحقیق طارق بن عوض الله بن محمد و عبدالمحسن بن ابراهیم الحسینی، دار الحرمین، قاهره.
۳۸. _____، *المعجم الکبیر*، تحقیق ابراهیم حسینی، دار الحرمین.
۳۹. طبرسی (م ۵۴۸ ق)، فضل بن حسن، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۴۰. طوسی (م ۴۶۰ ق)، محمد بن حسن، *تهذیب الاحکام (فی شرح المقننه)*، به کوشش علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران، ۱۳۷۶ ش / ۱۴۱۷ ق.
۴۱. طیالسی (م ۲۰۴ ق)، سلیمان بن داود بن جارود، *مسند*، تحقیق محمد بن عبدالمحسن التركي، دار هجر، مصر، ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۹ م.
۴۲. *علوم القرآن عند المفسرین*، مرکز الثقافة و المعارف القرآنیة، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۱۶ ق.
۴۳. عیاشی (م ۳۲۰ ق)، محمد بن مسعود، *تفسیر العیاشی*، به کوشش هاشم رسولی محلاتی، المکتبة العلمیة الاسلامیة، تهران.
۴۴. غزالی (م ۵۰۵ ق)، ابوحامد محمد بن محمد، *احیاء علوم الدین*، دار المعرفه، بیروت.
۴۵. غزنوی، ابوالمعالی احمد بن محمد، *تراجم الاعاجم*، به اهتمام مسعود قاسمی و محمود مدبری، اطلاعات، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۴۶. فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق)، محمد بن مرتضی، *المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، به کوشش علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۴۷. کلینی (م ۳۲۹ ق)، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۷۵ ش.

۴۸. کیوان قزوینی (۱۳۱۷ ش)، عباسعلی، تفسیر کیوان، سایه، تهران، ۱۳۸۴ ش.
۴۹. لسانی فشارکی، محمدعلی، «بقره»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۳ ش.
۵۰. _____ و حسین مرادی زنجانی، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۱ ش.
۵۱. _____، درآمدی بر مطالعات قرآنی در سیره نبوی، نصاب، قم، ۱۳۹۲ ش.
۵۲. _____ و مهدی غفاری، آموزش زبان قرآن (ویراست سوم)، دفتر انتشارات زینی، قم، ۱۳۹۰ ش.
۵۳. المبانی فی نظم المعانی، تصحیح آرتور جفری، چاپ شده در کتاب: مقدمتان فی علوم القرآن، مکتبه الخانجی، ۱۹۵۴ م.
۵۴. ناصحیان، علی اصغر، علوم قرآنی در مکتب اهل بیت، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد مقدس، ۱۳۸۹ ش.
۵۵. نحاس (م ۳۳۸ ق)، احمد بن محمد، الناسخ و المنسوخ، تحقیق محمد عبدالسلام محمد، مکتبه الفلاح، کویت، ۱۴۰۸ ق.
۵۶. نوری طبرسی (م ۱۳۲۰ ق)، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، ۱۴۰۷ ق.
۵۷. نهاوندی (م ۱۳۳۱ ش)، محمد، نفحات الرحمان فی تفسیر القرآن و تبیین الفرقان، مطبعه علمی، تهران.
۵۸. واحدی (م ۴۶۸ ق)، علی بن احمد، اسباب النزول، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۰ ق / ۱۹۸۰ م.
۵۹. یعقوبی (م. پس از ۲۹۲ ق)، احمد، تاریخ یعقوبی، به کوشش خلیل المنصور، دارالزهراء، قم، ۱۳۸۷ ش / ۱۴۲۹ ق.